

PULSZKY ÁGOST.

A csatasorból kidült egy harcos. Pulszky Ágost nincs többé!

Ott küzdött mindég az első sorban, a hol legsűrűbben osztogatták a csapásokat, a honnan a kevésbbé bátrak oly szívesen távol tartják magukat. Harminczéves politikai pályáján nem egyszer egyedül szállt síkra egy egész ármádia ellen s mégis mindég több csapást mért ő maga, mint a mennyi őt érte. Ki fogja őt pótolni?

Nem a harcznak közepette tűnt el az élők sorából és így még nem érezzük eléggé hiányát. Ha majd ismét küzdelmesebb időszakok fognak bekövetkezni, akkor fogjuk egész valójában megtudni, mi volt ő pártjának, mi az országnak, mi a szabadelvűségnek. Mert nézzünk körül élő politikusaink táborában. Politikus nemzet vagyunk és ez a tábor eléggé nagy. Bizonytalán találunk benne sokakat, kik magasabb állásokig jutottak el mint ő, kik nagyobb tekintélynek örvendenek és kiknek szavára talán szívesebben hallgat az ország, de Pulszky Ágostot nem találunk köztük. S nekünk úgy rémlik, hogy mindazokat a sokkal magasabb állásoknak és sokkal nagyobb tekintélynek örvendő politikusokat talán lehetne nélkülöznünk, mert ha egy kidől, tíz más kész helyükbe lépni, de az a sokkal kisebbnek látszó hely, a melyet Pulszky Ágost töltött be, árván fog maradni. Míg élt, csak sejtettük, hogy mi volt ő nekünk. Most, hogy meghalt, kezdjük érezni, — de későn.

Legyen emléke maradandó e földön s hódítsanak eszméi még halála után is. Erre a halhatatlanságra vágyódott ő, legyen ez az ő osztályrésze.

Pulszky Ágost 1846-ban született Bécsben. Legidősebb fia volt Pulszky Ferencnek, ki mint archäologus, műtörténész s politikus egyaránt világhírre tett szert és Magyarország legkiválóbb elméi közé tartozott; anyja, Walter Teréz, egy bécsi

bankár leánya volt. Pulszky Ferencz memoirejaiban a maga szeretetreméltó humorával maga beszéli el, mint keletkezett későbbi feleségével való ismeretsége. Bécsi tartózkodása alatt történt, hogy egyik barátja elvezette őt a Walter-család egyik zenei estélyére, melynek középpontját akkor a házikisasszony, Walter Teréz képezte. Pulszky Ferencz bemutattatta magát a házikisasszonynak, de semmi különös hatással egymásra nem voltak, úgy, hogy egész este egymás felé sem néztek. Pulszky megjelenése mégis sajtószzerű következtetésre adott okot. A háznak második leánya, gróf Brédáné, nem volt jelen az estélyen, hanem otthon maradt s mikor férje hazajött, megkérdezte tőle, hogy mi az újság? »Az, hogy Teréz férjhez fog menni,— volt a felelet — mert Pulszky Ferencz bemutattatta magát neki és ezekből bizonyosan házaspár válik.« »Tehát erősen udvarolt Teréznek?« — kérde Brédáné. »Sőt nem igen vették egymást észre, — felelt férje, — de tudod, Teréz bolond, Pulszky bolond, lehetetlen, hogy meg ne találják és meg ne értsék egymást«. És valóban így is történt.

Pulszky Ágost sokat örökölt apja és anyja tulajdonságaiból. Azt a bizonyos fokú exczentricitást, a mely szüleiben, ezen história szerint, már egybekelésük előtt megvolt, Pulszky Ágostban is gyakran lehetett észlelni. Egész egyénisége elütő volt az átlagemberek egyéniségétől, *sui generis* ember volt, és ez gyakran elég arra, hogy az embert bolondosnak minősítsék. De amellett Pulszky örökölte még apjának erős intellectualis képességeit és anyjának nemes idealizmusát, a mely lelkében egész sajtószagosan vegyült össze bizonyos, ismét apjától származó, cinikus vonásokkal. Hogy minden szívjósága mellett kevés volt benne a szelídség és gyöngédség, abban ismét az öreg Pulszkynak egy sajtószagos vonását ismerhetjük fel. Szóval, természetének alapvonásait Pulszky Ágost magával hozta a világra s az élet azután csak az egyiket erősebben fejlesztette ki, a másikat pedig talán inkább elnyomta vagy háttérbe szorította.

Még kisgyermekkorában Londonba került, hol apja, mint az akkori magyar kormány diplomatai megbízottja működött. Középiskolai tanulmányait is itt kezdte meg a londoni *University College School*-on angol nyelven, később pedig folytatta azokat Turinban, a *Liceo San Francesco*-ban, természetesen olaszul. Az a környezet, a melyben életének e korszakában élt, mélyreható nyomokat hagyott hátra egész egyéniségén. Szellemi fejlődését erősen befolyásolta már az a körülmény is, hogy két oly

különböző nevelési és oktatási rendszeren kellett keresztülmennie, a milyen volt az angol és az olasz. Látóköre ezáltal már abban a korban szélesedett és tágult, a mikor az ifjú rendszeren még telve van gyermekévei első előítéleteivel; felismerte a *vérité en deçà des Pyrenees, erreur au delà* jelentőségét, mikor a vele egykorú ifjak még elérhetetlen abszolút eszményképek felé szoktak törekedni. Reális, a viszonyokkal és körülményekkel mindég számot vető gondolkozásmódja, melyre különben is erős hajlamai voltak, e korban fejlődött benne lassanként azzá, a mi később lett: szellemi egyéniségének legfőbb sajátosságává. De ezenkívül is erős hatással volt rá az a kör, melyben első ifjúságát töltötte. Apja házában sok magyar emigráns fordult meg, kik politikai eszményeikért éltek és haltak. Könnyen érthető, hogy egy ily kiváló kör a fiatal Pulszky Ágostban is megkedveltette a politikát s hogy ezentúl ennek szentelte egész munkásságát, mert hisz tudományos tevékenysége az ő szemében nem volt önczél, hanem csak eszköz arra, hogy az állami élet helyes exigenciáit felismerje és a politikában vezérszerepet játszhasson. Ha még tekintetbe vesszük azt, hogy az a politika, mit ő apjának házában és apja barátaitól akkor tanult, apró intrikákból és összeesküvésekből állt, könnyebben meg fogjuk érteni talán azt is, hogy Pulszky későbbi politikai életében mért tulajdonított mindig oly aránytalanul nagy jelentőséget a politikai színpalak mögötti rugóknak és az ott szövődő cselszövényeknek, holott a népek sorsát, sőt a kormányok sorsát is rendszeren nem ezek szokták eldönteni. Végül hozzávehetjük még, hogy Pulszky-ban ifjúsága ezen éveiben meleg hazaszeretet fejlődött ki egy oly haza iránt, melyet úgyszólván nem is ismert és a melyről a távolból sok tekintetben egészen más fogalmakat alkotott magának. Politikai szereplésének különösen első éveiben feltűnő rajta, mily kevésbé ismerte a magyar viszonyokat, a magyarok gondolkozásmódját, de később is néha meglátszott rajta, hogy nem magyar légkörben nőtt fel.

Egyetemi tanulmányait már a pesti egyetemen folytatta. Csak természetes, hogy magas képzettségével, ifjú kora daczára, hamar feltűnt Magyarországon, hol az akkori szomorú viszonyok közepette a magasabb műveltség aránylag keveseknek szabadalmát képezte. Oly korban, a mikor mások még azzal bajlódnak, hogy a tudományos tanok útvesztőjében némi tájékozódottságra tegyenek szert, ő már hivatottnak érezte magát arra, hogy tanítson és a közvéleményre bizonyos — bármily csekély — hatást

gyakoroljon. Ama tüzes becsvágy mellett, mely lelkét megtöltötte, ez csak természetes és természetes az is, hogy a hírlap-irodalomban kereste az utat, a melyen fiatal kora daczára is saját súlyával érvényesülhetett. Alig került Pestre, már szorgalmas munkatársa volt Eötvös József »Politikai Hetilap«-jának, huszonegy éves korában pedig belépett Frankenburg »1848« című radikális lapjának szerkesztői gárdájába. De az a kis siker, a mit e tevékenységével elért, nem elégithette ki Pulszkyt teljesen, sokkal önállóbb s józanabb gondolkozása volt, semhogy minden babért e téren kívánt volna aratni. Tanulmányait egész erélylyel folytatta és néhány tudományos művével sikerült általános elismerésre szert tennie. Mikor aztán 1868-ban elvégezte tanulmányait és a jogtudományok tudora lett, hátat fordított a hírlap-irodalomnak,

A következő három évnek egy részét katonaszolgálat foglalta le, másik részét mint pénzügyminiszteri fogalmazó töltötte el. Már 1871-ben azonban bejutott oda, hová minden törekvése vonzotta: a képviselőházba. Bár fiatal kora gátolta abban, hogy itt rögtön vezető szerepet vihessen, a sok nulla között elejétől fogva kiemelkedett s miután párszor felszólalt, tekintélye állandóan gyarapodott. E mellett 1872-ben magántanár lett a pesti egyetemen, 1875-ben pedig a jogbölcselet és nemzetközi jog katedráját foglalta el.

Huszonkilencz éves volt, mikor a tanári székbe ült. Ekkor, már rengeteg ismeretekkel rendelkezett a tudománynak majdnem minden ágában. Kiváló jogász, kiváló bölcész, kiváló történettudós volt és a természettudományok terén is igen nagy tudással bírt. Azt lehetett mondani róla, a mit Bacoról mondtak: *he has taken all learning for his province*, mert ő is a tudományok összességét tekintette a maga bírodalmának. De a tudományok nem egyenként vonzották őt, hanem csak a maguk összességében. Végig tanulmányozta az összes rendszereket, míg egészen át nem tekintette a tudományt, azután iparkodott az egyes rendszerek közti ellentéteket elsimítani és áthidalni, és lehetőleg minden elfogadhatatlant elvetni, minden elfogadhatót megtartani belőlük. így jutott arra az egységes világfelfogására, mely lehetővé tette, hogy nem volt oly kérdés, a melyben neki rögtön meg nem lett volna a maga álláspontja, a melyet azonnal élénken nem helyeselt vagy élénken nem helytelenített volna. Azok, kik egységes világnézettel rendelkeznek, a melyről oly könnyen bírálhatnak el minden dolgot, ezzel a legtöbb esetben

csak szellemük korlátoltságának adják tanújelét. Szellemük csak *egy* irányban, *egy* megszokott mederben halad tovább. A mi túl van ezen a medren, azt nem látják s azért nem hisznek létezésében, s minél tovább haladnak az életben, annál mélyebbé válik ez a meder és annál kevésbbé képesek rajta túllátni. Pulszky Ágost nem ebből a fajtából való volt. Ő mindég áttekintette a tudomány egész mezejét, mindent felvett magába, mindent asszimilált és mindent önállóan adott vissza. Az ő szellemében meg volt az a gyűjtő lencse, mely a különböző oldalról jövő tudományos ismereteket mintegy összegyűjtötte és egy hatalmas, gyűjtő sugárban adta tovább. Mindent ismert, mindent megértett és mindenkől levonta a tanulságot.

Rengeteg ismeretéről s ez ismeretek egész önálló feldolgozásáról tesznek tanúságot munkái is, melyeket egyetemi tanársága alatt írt, kivált »a jog- és állambölcsészet alaptanai«-ról írt munkája, melyben tanait valamivel később — 1885-ben — lefektette. Ez a mű kétségtelenül egyike a legértelmesebb, legmélyebb könyveknek, a melyek a magyar tudományos irodalomban napvilágot láttak. Nálunk ez a munka, mely a legmagasabb elméleti kérdéseket oly reális, természetes módon oldja meg, egyenesen alapvető volt. Nem mintha minden tétel, a melyet felállított, teljesen önálló, eredeti volna. Pulszky sohasem kereste, sohasem hajhászta az eredetiséget, a mit keresett, az az igazság volt és ezt elfogadta, bárhol találta is. Ily körülmények közt természetes, hogy egyik-másik gondolatát elődjei műveiben is megtalálhatjuk. De hisz: *alles Gescheidte ist schon einmal gedacht worden, man muss nur versuchen, es noch einmal zu denken* — mondja Goethe. Egész szellemi önállósága és gondolkodásmódjának eredetisége abban nyilatkozott meg, hogy mint gondolta át újból a részben elődeitől átvett szellemi tőkét és mint gyarapította azt nagy eszmeinkincsé. Ha eredetibb akart volna lenni, hibázott volna. A magyar irodalomnak — a szépirodalomtól eltekintve — úgyis az a főhibája, hogy két véglet közt ingadozik. Művelőinek egyik része minden áron eredetiségre törekszik, eredetiségre a tartalomban vagy a formában. Ezt az eredetiségre való törekvést látjuk a napi és időszaki sajtó fél-tudományú termékeiben — melyek francia nyomon haladnak, hol az új, az eredeti után való vágy szintén erősen ki van fejlődve — és természetes, hogy ezt a hangot azok találják el legjobban, kik igazán keveset tudnak, mert nem tudván áttekinteni az egyes kérdéseket, mindig egyoldalúan

bírálnak. A másik végetlet azok alkotják, kik a tudományt csak felvenni képesek, de assimilálni nem s kik saját munkáikat mások munkáinak meg nem emésztett darabjaiból állítják össze. Egy régi legenda meséli, hogy egyszer hetven ember neki ült, hogy lefordítsa a bibliát. Külön-külön dolgoztak, s mikor elkészültek, a hetven különböző fordításban egy jotányi különbséget sem lehetett találni. Ugyanez a csuda napról-napra megismétlődik mai tudományos irodalmunkban is — tíz egy tárgyról írt rendszeres munkában alig lehet valami különbséget találni — csak hogy *ennek* a csudának természetes a magyarázata. Pulszky tudományos művei más elbírálás alá esnek. A mint a festő, ha új vásznat vesz elő, azt először egyféle színnel mázoltatja be, mely az alaphangot adja s mely itt-ott kitetszik akkor is, ha ráfestette képét, úgy Pulszky tudományos tevékenységében is az a rengeteg ismeret, melyet elsajátított, csak az alaphangot képezi, a mely bármennyiszor előtűnik is munkáiból, mitsem von le amaz önálló teremtő processzus értékéből, a melynek eredményét munkái képezik.

Hogy Pulszky mekkora assimiláló és generalizáló elmével bírt, az akkor tűnt fel legjobban, ha az ember látta, mennyi aprólékos kis részlettel bíbelődött életében. Alig volt a tudománynak olyan szaka, a melynek legkisebb zegét-zugát át nem kutatta volna s mindenütt szedett valami ismeretet, mely bármely pillanatban rendelkezésére állt, anélkül, hogy ismeretei szétforgácsolódtak volna, anélkül, hogy munkáiban a részletek elnyomták volna az egészet. Sok példát lehetne felhozni arra, mint ejtette bámulatba azokat, kik vele érintkezésbe jöttek, azzal, hogy egész speciális szakokban mekkora jártassággal bírt. Egy izben pl. választókerületében korteskedett és a parasztok panaszkodtak neki, hogy gyümölcsfáik amaz évben nem teremnek. Pulszky erre egy háromnegyedórás gyönyörű előadást tartott nekik a fa életéről, rengeteg tudást áruolván el a növény-élettan legrejtettebb kérdéseiben is. Ugyanakkor történt, hogy egy falusi tanító házában a házikisasszony zongorán magyar népdalokat játszott neki. Pikier Gyula, a jelenlegi tudós egyetemi professzor, ki akkor kíséretében volt, kissé unván már a folyton megismétlődő magyar motívumokat, a kisasszonynak fogalmat akart nyújtani az idegen zenéről is és pár Mozart-áriát dudolgotott neki. Alig hallotta meg ezt Pulszky, ő is közelebb jött és végigénekelte magyarázatok kíséretében az egész zenetörténetet, Bachtól s Handeltől kezdve Mozarton és Beetho-

venen keresztül a legújabb időkig. S hogy még a mindennapi élet kérdéseit is mély ismeretei alapján szerette megítélni, arra családjának egy barátja mesél egy jellemző példát. Mikor Pulszky leányai még kicsinyek voltak, egy reggel neje ijedten lép be dolgozó-szobájába és panaszozza, hogy az egyik leány kissé romlott tojást evett. »Az nem tesz semmit, — szolt Pulszky — hisz vannak egész népfajok, kik a romlott tojást szívesebben eszik a frissnél, így pl « s ezzel egy negyedórás előadást vezetett be bizonyos népfajoknak ilyen gastronomiai eltévelyedéseiről.

Daczára annak, hogy a budapesti egyetemnek kevés oly minden ízében kiváló tanára volt, mint Pulszky, hallgatói nem szerették. Pedig jó ember volt és mesélnek eseteket, midőn ő maga fizette ki azoknak a szegény diákoknak pótszigorlati díját, kiket meg kellett buktatnia. Pulszky egyáltalában nem ismerte annak nyitját, mint lehet az embereknek megszerettetniük magukat olyanok körében is, kik kevésbbé közel álltak hozzá. A mellett az egyetemen kétségkívül hozzájárult népszerűtlenségéhez előadásának magas színvonala is. Bizonyára kevesen értették meg ezeket azon hallgatók közül, kik nem igyekeztek gondolatainak mélyére hatolni. Ez pedig nem kis munka volt Még nehezebbé tette tanainak megértését az a nehéz forma, melybe gondolatait öltöztette. Bár kevesen voltak, kik nála folyékonyabban tudtak volna beszélni bármily tárgyról, ő maga elismerte, hogy nyelvérzékében nem bízhatik eléggé. Mondataiban, akár írt, akár beszélt, parenthesis parenthesisre halmozott, úgy hogy a kibontakozás majdnem lehetetlennek látszott; minden mondata valóságos labirintus volt, de ő mindig kezében tartotta a kivezető fonalat. Hallgatói tréfásan mesélték róla, hogy egyszer az óra elején bejött a terembe s beszélni kezdett. Beszélt egy negyedóráig, egy félóráig, egy óráig, a nélkül hogy ponthoz ért volna, végre, mikor az óra ütött, felkelt, odacsapta mondata után az állítmányt, melyre hallgatói egy óra óta várták, és elhagyta a termet. Pulszkynak ez az irány természetesnek tűnt fel. Az ő mindent átfogó szellemének, világos fejének semmi fáradságába nem került egy ily kacskaringós mondatot áttekinteni, eszében tartani azt a mit mondott és azt a mit mondani akart és semmit a megkezdett gondolat fonalából el nem veszíteni, ha még oly sok parenthesis is következett utána. De hogy ez igen nehézzé tette gondolatainak rögtöni teljes megértését, az kétségtelen.

Azt mondják róla — nekrológjaiban sokat lehetett olvasni — mily kár volt, hogy ezt a hatalmas tudós főt nálunk a politika teljesen absorbeálta, hogy egy ilyen ember másutt megmaradt volna a tudomány terén és azt gyarapította volna egész erejével. A ki így beszél, az nem ismerte Pulszky-t, vagy nem értette meg. Ha Pulszky bárhol élt volna, ő megosztotta volna életét a tudomány és a politika, az elmélet és a gyakorlat között. Nincs is ebben semmi rejtély. Őt a tudomány — bármily sokra tartotta azt — nem elégítette ki soha. Lelkében volt valami Faust-szerű vonás. Az egész emberiség életét szerette volna beleszorítani a saját életének kereteibe, szeretett volna mindent tudni, mindent megcselekedni, mindent átélni. Csupa élet volt, eleven érzékkel bírt minden iránt, a mire az életben leginkább szükség van. Képességet érzett magában az emberek vezetésére, kiknek legtöbbjét tehetségben, képzettségben oly messze felülmúlta és nem akarta képességeit véka alá rejteni. Érezte, hogy épen az ő eklektikus hajlamai mellett a tudomány terén aránylag kevesebb babér virított számára, mint a gyakorlati élet mezején, hol épen az ilyfajta, minden iránt érzékkel bíró, a jót mindenünnen kiválogató és minden nehézséggel számotvető egyének képesek legjobban megállni helyüket és országokat átformálni a maguk képére. Becsvágását nem elégítette ki az országút szélén álló útmutató szerepe, ő a helyesnek tartott úton maga akart vezetni. Tudta, hogy a politikában is szükség van reá ép úgy, mint a tudományban, hogy ott is szükség van emberekre, kik a szabad elvekért való küzdelemben valamivel többet hoznak, mint egy szavazatot és egy kis jóakaratot. Nem rejtély az, hogy Pulszky a politika kedvéért ott hagyta tudományos pályáját. A ki magas tudományos képzettsége mellett oly eleven gyakorlati érzékkel bírt és annyi erőt érzett és érezhetett magában, melylyel hazájának szolgálatokat tehetett a politikában is, mint Pulszky Ágost, az egyenesen vetkezett volna, ha politikusnak nem megy.

Az oly embereken, a kik erőiket a tudomány és a politika közt osztják meg, majdnem mindig némi doctrinairismus szokott meglátszani. Csak az elveket látják s nem tudnak megalkudni a viszonyokkal, az elvek keresztülvitelének útjában álló akadályokkal. Érdekes, hogy Pulszky-ban ez a doctrinairismus nem volt meg. Tán annak lehet ezt tulajdonítani, hogy az ő tudományos meggyőződése ama modern tudományban gyökereszek, mely nem vértelen abstractiók hálózatából áll, hanem a természetből és a történelemből meríti igazságait. Ez esetben

Pulszky tevékenysége bizonyosságot szolgáltatna arra, hogy a modern bölcsélet alkalmasabb arra, hogy reális, gyakorlati politikusok is tanuljanak belőle. Nálunk az utóbbi időben tudvalevőleg az ellenkező nézet van elterjedve.

A politikában Pulszky ugyanoly nagy tevékenységet fejtett ki, mint a tudományban. Rengeteg munkaerővel bírt s mindenre talált időt.

A képviselőházban eleinte a Deák-párthoz csatlakozott, nemcsak mert ebben vélte legkönnyebben kielégíthetni ambícióját, de azért is, mert ez volt abban az időben az ő szemében a legmodernebb gondolkozása párt; hiszen a függetlenségi eszmék iránt egy külföldön nevedett egyénnek kevés érzeke lehetett. A fúzió alkalmával 1875-ben Pulszky belement az új szabadelvű pártba, de már 1877-ben kilépett onnan. Az akkori események sokkal ismertebbek, semhogy hosszabban kellene azokat vázolni. A kiegyezés kérdésében Tisza Kálmán az osztrák kormányval nem tudott oly egyezményt kötni, a milyent szeretett volna. A kiegyezést azonban a keleti komplikációkra való tekintettel okvetlenül meg kellett kötni, még pedig lehetőleg rövid idő alatt. Tisza e helyzetben úgy segített magán, hogy felajánlotta lemondását és pártjával kijelentette, hogy távozása ezidőszerint nagyobb baj volna, mint egy kedvetlen kiegyezés megkötése. A helyzet akkor valóban körülbelül ilyen is volt. A szabadelvűek egy 68 főből álló csoportja azonban — köztük Szilágyi Dezső és Pulszky Ágost — nem akarta szavazatát e kérdésben opportunus tekintetek által befolyásoltatni — kilépett a pártból és a kiegyezés ellen szavazott. A pártszakadás indokai tiszteletreméltók voltak, egyéni becsvágy alig játszott közöttük szerepet.

Nemsokára ezután különben Pulszky megszakította úgy politikai, mint tudományos pályáját, akkor, a mikor megindult a bosnyák hadjárat. Ama vágya, hogy az életet lehetőleg minden oldaláról megismerje és hogy »semmi a mi emberi, előtte idegen ne maradjon« vonzotta kétségkívül arra is, hogy a háborúban tevékeny részt vegyen. Tetterejével itt is kitűnt. Mint Szapáry Lajos gróf hadtestparancsnok segédtsíztje szolgálta végig a hadjáratot és annyi tanújelét adta bátorságának és katonai képességeinek, hogy a hadiékítménnyel díszített vaskorona-rendjellel tüntették ki. Közbe Pulszky felhasználta katonáskodását arra is, hogy behatoljon a hadsereg szervezete és a katonai adminisztráció titkaiba, minek később a delegációkban nagy hasznát vette.

A hadjárat befejezése után ismét visszatért a politikához. Az »egyesült ellenzék«-ben, melynek akkor tagja volt, azok közé tartozott, kik leginkább álltak előtérben s tekintélyre nézve talán közvetlenül Apponyi és Szilágyi után sorakozott. Mégsem érezte magát e pártban jól. A pártra akkor gróf Apponyi Albert egyénisége kezdte mindinkább bélyegét ütni. már pedig ez az egyéniség a Pulszky Ágostétól merőben különböző volt. Azt is érezte Pulszky, hogy gyakorlati államférfiul tehetségei megnyilatkozására e pártban aligha fog tér nyílni s mivel e párt nézete szerint úgy sem volt az, a minek lennie kellett volna, misem kötötte hozzá. Mikor aztán Apponyi az ellenzékieskedést átvitte a kiegyezési kérdések terére is, a kiegyezés »továbbfejlesztését« és »kiegészítését« követelvén, Pulszky — ki az 1867-es kiegyezés rendíthetlen híve volt, — 1884-ben elhagyta a pártot; egyelőre azonban pártonkívüli állást foglalt el és ellenzéki maradt elszigetelt helyzetében is. Két évvel később hasonló okok bírták kilépésre Szilágyi Dezsőt is.

Általában véve hálátlan szerep, a pártok keretén kívül politizálni. Ha valaki egy parlamenti párt soraiból emelkedik szólásra, szavainak bizonyos mértékben egész pártja ad súlyt. Az ilyen politikus egész pártja nézeteinek, elhatározásainak egy darabját képviseli, a melyeknek mindég meg van a maguk politikai jelentőségek. Aki ellenben maga mögött nem talál senkit és pusztán saját egyéni felfogását képviseli, annak szavai csak annyi nyomatékkal esnek latba, a mennyivel magukban bírnak s jó nagy súlylyal kell bírnia annak, ki ily helyzetben is előkelő szerepet képes kivívni magának. Pulszky nem szűnt meg politikai szerepet játszani akkor sem, mikor a pártokon kívül állt. Ebbe az időszakba esett pl. az a hatalmas beszéde melyet a főrendiház újjászervezéséről szóló törvényjavaslatba tárgyalásakor 1885. február 17-én tartott. Pulszky e napon Jókai, Ugron, Busbach Péter után abból a célból emelkedett szólásra, hogy egy polemikus ízű beszédben támogassa Szilágyinak indítványát, a mely szerint a főrendiházi tagok egy része a törvényhatóságok által lett volna választandó. E polemikus beszédjébe e mellett beleszorította szabadelvű hitvallását, a mely még ma is sok tekintetben tanulságos és a melynek értéke aránytalanul túlemelkedik a polemikus-ízű beszédek rendes értékén.

Mikor Tisza Kálmán kormányzata hanyatlani kezdett, 1889-ben, Pulszky Ágost visszatért a szabadelvű pártba s itt

azok közé tartozott, kik a legnagyobb elszántsággal keltek síkra a sokat gyalázott kormányelnök mellett. Azt sem bánta, ha a Tisza Kálmán védelmében szembe találta magát régi elvtársaival, az akkori mérsékelt ellenzék tagjaival, kik akkor, nemcsak politikai, hanem személyes hajszát is indítottak Tisza Kálmán és hívei ellen. Jellemző Pulszky parlamenti harcmódorára az a beszéd, melyet 1890. február 27-én a költségvetési törvény tárgyalása folyamán tartott Tisza Kálmán védelmére. A parlamentben ekkor a szenvedélyek legmagasabb fokukra hágtak. Oly kifejezések fordultak elő, a melyekről az öreg Péchy Tamás, ki akkor az elnöki székben ült, azt mondta, hogy azokat »semmiféle tisztességes társaságban meg nem lehetne tűrni«. Akkor történt az, hogy Ábrányi Kornél azt vágta Tisza Kálmán szemébe, hogy őt »nem védi egyéb, mint egy vékonybánya: arcának bőre«, akkor vádolta Polónyi Géza a miniszterelnököt azzal, hogy elveszítette a jogot arra, »hogy a tisztességes parlamentarizmus elvei mellett a tisztességes emberek sorába számíttassék«. Ebben az izzó légkörben emelkedett fel Pulszky Ágost szólásra, hogy kimutassa az ellenzék támadásainak fonák-ságát. Egy merőben személyes jellegű vitában szállt síkra a legélesebb formában azok ellen, a kikkel néhány évvel azelőtt még egy táborban küzdött. A ki ismeri a parlamentet, tudja, hogy ez a leghálátlanabb feladat, mert hisz ilyenkor az ellenfeleknek igen tetszetős fegyver áll rendelkezésükre a szónok nézeteinek czáfolására: t. i. saját múltja. Csak rá kell fogniok az illetőre, hogy czinikus, elvtagadó, renegát és a világ felszínesen ítélő része előtt örökre kompromittálva lesz. Tényleg azok az egyének, kik bármilyen okból megváltoztatták pártállásukat, gondosan ügyelnek arra, hogy egy ideig háttérben maradjanak és ne beszéltesse magukról túlsokat; ha fel is szólalnak, lehetőleg oly tárgyakat keresnek ki, a melyekben a szenvedélyek meg nem nyilatkoznak és a melyekben a tárgyilagos érvelésnek misem áll útjában. Ha Pulszky mégis röviddel a szabadelvűpártba való belépése után olyannak érezte parlamenti pozícióját, hogy volt ellenzéki elvbarátainak odavethette a keztyűt: ezt nem lehet tisztán czinizmusnak venni, ezzel bizonyítékát adta annak is, mily tiszta volt lelkiismerete és mennyire meg volt arról győződve, hogy nem ő változott meg, hanem volt elvtársai és hogy nem nézeteit és meggyőződéseit cserélte fel újakkal, hanem csak azt a helyet, melyről a képviselőház padjain ez elveket képviselte.

Kemény igazságokat dobott akkor az ellenzék tagjainak szemébe. Kimutatta, hogy az ellenzék önmagával jön ellentétbe, mikor az egyik pillanatban azt állítja, hogy Tisza Kálmán elveszítette »oda fönn« a bizalmat s a másik pillanatban panaszkodik, hogy Tiszát »csak fönn tartják«, mikor egyszer azt kifogásolja, hogy Tisza csak apró kegyek osztogatásával tartja meg magának pártja jóindulatát és máskor azt hibáztatja, hogy Tisza pártjával egyáltalában nem törődik. Szemére vetette az ellenzéknek, hogy mint a középkori imában mindent fordított néven nevez: hogy a türelmet gyengeségnek, a gorombaságot férfias erőnek híjja és hogy abban a betegségben szenved, hogy saját álláspontjának gyöngéit más egyénekbe helyezi át. Kijelentette, hogy eddig a személyes gyűlöletet legalább elvi különbségek formájába öltöztették, most azonban ezt sem tartják szükségesnek és pusztán és nyíltan személyes támadásokban lelik örömeiket. Vádat emelt a mérsékelt ellenzék ellen, hogy közjogi követeléseivel és Kossuth-kultuszával voltaképen a függetlenségi párt programjának alapján áll, csak nem tartja politikusnak, hogy ezt kifejezésre is juttassa. Végül pedig szemére hányta volt elvtársainak, hogy a politikai proscriptiókból rendszert csinálnak és parallellát vont Horánszky és—Robespierre között. A francia forradalom idejében is — körülbelül így végezte beszédét — mindenkit proskribáltak, minden állást összeférhetetlennek tartottak a nemzetgyűlés tagságával, végre összeférhetetlennek jelentették ki az egyik nemzetgyűlésben viselt tagságot a másik nemzetgyűlés tagságával is és mégis mikor az új nemzetgyűlés összeült, ebben is a kisebbség rögtön corrupciót sejtett és megkezdte a proskripciókat, proskribálván az udvart, a mérsékelt elemeket, a girondistákat és végül önmagát. így jár el — mondja — a mérsékelt ellenzék is.

Az ily éles kifakadások ép Pulszky Ágost szájában úgy hatottak, mintha valaki olajat öntött volna a tűzre. A baloldal az egész beszéd alatt háborgott és Pulszky után azonnal Beöthy Ákos szólalt fel, szemére vetvén Pulszkyknak, hogy politikai magatartása a legmagasabb fokú cinizmusra vall és hogy egész élete nem volt egyéb, mint egy állandó *chassez-croisez* a különböző pártok között. Pulszky sem maradt adós, rögtön tiltakozott az ellene emelt vád ellen és kijelentette, hogy ha a mérsékelt ellenzékbeli kilépett, ezt csak azért tette, mert oly férfiak elvűségében csalódott, a kikben ezelőtt hitt. Az elvek, a melyek kedvéért az ellenzékbe ment át, nem valósították meg s mivel

azonfelül belátta, hogy azon két ügyben, a mely őt az ellenzékbe való belépésre bírta — t. i. a gazdasági kiegyezés és a bosnyák politika ügyében — tévedt, kötelessége volt, megváltoztatni pártállását,

Az incidens Pulszky politikai pályájában nem játszott nagyobb szerepet, de élénken megvilágítja Pulszky parlamenti harczmódorát. Akkor szeretett leginkább beszélni, ha a kedélyek legizgatottabbak voltak és ilyenkor sohasem volt célja, csitítani vagy békíteni, hanem ellenkezőleg, mint valami spanyol bikaviadalban, vörös posztót tartott ellenfelei elé s hogy ügyességét és bátorságát jobban kimutathassa, akkor szerette vágásait és szúrásait osztogatni, mikor ellenfelei legjobban fel voltak háborodva. Volt benne valami a politikai *spadassin*-ből, de a *spadassinek* ama nemes fajtájához tartozott, a kik ugyan kiállanak a küzdőterre akkor is, mikor békésen is el lehetne intézni a kérdéseket, de a kik soha nemtelen ügyért nem húznak fegyvert és nem emelnek szót.

A Tisza bukása utáni időben Pulszky állandóan a legelőkelőbb politikusok közé tartozott, azok közé, kikre a kormány legbiztosabban számíthatott válságos időkben is, olyankor, a mikor sokan még a parlament tájékát is kerülni szokták, nehogy egy hirtelen beállott fordulat esetében kompromittálva álljanak ott az új viszonyok közepette. Fényes beszédben kelt védelmére az egyházpolitikai reformoknak és a parlament egyéb, kisebb jelentőségű ügyeiben is bámulatosán sokoldalú tevékenységet fejtett ki. Mikor 1894-ben egyik ifjúkori barátja, Eötvös Loránd báró, a vallás- és közoktatási tárcazt vette át, Pulszkyt vette maga mellé államtitkárnak. Hogy Pulszky mit tett ezen idő alatt, a melyben hivatva volt a gyakorlati kormányzásra közvetlenül befolyjni, arról nehéz ítéletet formálni. Az államtitkárok működése nálunk nem a nagy nyilvánosság előtt folyik le, hibáikért ugyan sokszor ők lakolnak, de eredményes tevékenységükért gyakran más vágja zsebre az elismerést. Azonban kétségtelen, hogy Pulszky az állami administratio reábízott nagy ágában azonnal otthonosnak érezte magát és hogy a legaprólékosabb ügyek elintézésébe is tevékenyen befolyt. A legtartalmasabb nekrológok egyikében, melyek Pulszky halála alkalmával megjelentek, abban, a melyet Singer Zsigmond írt a »*Neue Freie Presse*« hasábjában, olvassuk, hogy utódja az államtitkárságban nagy elismeréssel adózott Pulszky működésének, és hogy Pulszky elve akkor az volt, hogy: »a jó administratiónak kötelessége,

eleve jó praecedensekről gondoskodni,« a melyekre aztán kényes kérdések esetén hivatkozni lehet Jó darab praktikus állambölcsesség van lefektetve ez elvben, mely egészen Pulszky gondolkodásmódjára vall.

Államtitkársága különben csak rövid ideig tartott. Mikor Eötvös Lóránt megvált a miniszterségtől és visszatért csendes tudományos munkássága körébe, Pulszky is visszavonult, de csak a politika mezejére, — egyetemi tanárságát többé nem foglalta el. A politikában kétségkívül az ezután következő időben, a Bánffy-kormány alatt, jutott legnagyobb befolyásra. Tanácsai úgyszólván nélkülözhetetlenek voltak és a kormány nem egy jelentőségteljes elhatározása az ő agyában fogamzott meg. Minél inkább lehanyaglott báró Bánffy Dezső csillagzata, annál nagyobb elszántsággal tartott ki mellette Pulszky Ágost, annál szorosabbakká váltak a kapcsolatok, a melyek az akkori kormányhoz fűzték. Ennek okait különböző irányban kell keresnünk. Egyfelől abban, hogy talán sohasem volt kormányférfiú, ki barátai tanácsaira szívesebben hallgatott volna és aki minden »erősza-kossága« mellett könnyebben lett volna befolyásolható azok által, a kikben bízott, mint Bánffy Dezső. De másfelől megfelelt Pulszky harcias egyéniségének a Bánffy-korszak egész szelleme, s mikor Bánffy a politikája által felkavart szenvedélyek megnyilatkozását erőszakkal akarta elnémítani és ezzel oly viharokat idézett elő, a melyek a magyar parlament történetében ritkítják párjukat, Pulszky egész elemében volt.

Ez disponálta arra, hogy a maga sorsát mintegy összekösse a Bánffy-kormány csillagával, a melynek letűnésében nem hitt, mert a maga sohasem csüggedő bátor természetével lehetetlennek tartotta, hogy ez a kormány, melynek háta mögött oly nagy többség állt, letehesse a fegyvert egy aránylag kicsiny kisebbség előtt. De tárgyi okoknál fogva is helyeselte azt a politikát, melyet Bánffy követett. Csak el kell képzelni a helyzetet, melyben az ország az 1896-iki választások küszöbén állt. Egyfelől mind fenyegetőbb arányokat öltött a néppárt terjedése, mely az utóbbi években diadalra jutott szabadelvűség létét fenyegette, annál inkább, mivel ez az áramlat Bánffy lehetéves, de mindenesetre őszinte meggyőződése szerint a volt nemzeti párt egy részében is buzgó pártfogókra lelt; másfelől a szélsőbal magatartása az Ausztriával való gazdasági kiegyezés megkötését veszélyeztette. Két front ellen kellett megerősíteni a szabadelvű táborot és erre kínálkozott is mód azon választási

praktikákban, a melyekkel az előző kormányok is képesek voltak maguknak szükség esetén a többséget biztosítani. Bánffy e minden körülmények közt elvetendő eszközökkel oly mértékben élt, mint egyik elődje sem: a két oldalról fenyegető veszély egészen elvakította. Ha az akkori helyzetbe beleképzeljük magunkat, az az eljárás, melyet Bánffy az 1896-iki választásoknál követett, az ő szemében alig látszhatott többnek egy apró kis hibánál s ő maga sejtette legkevésbé, hogy az voltaképen tragikus bűnévé fog válni, melynek, bármily jó szándékkal is követte azt el, vesztét kellett okoznia. Kétségkívül Pulszky is hasonló okokból határozta el magát arra, hogy Bánffy politikája mellett kitart és hűségesen ki is tartott mellette, akkor is, mikor Bánffynak első erőszakoskodásával elkövetett hibája folyton újabb és újabb, most már elkerülhetlen hibákat szült.

Az ország belpolitikájában az alkotmányos éra kezdete óta alig fordult elő mélyebbreható átalakulás, mint az, a mely Bánffy bukása után következett be. Voltak ugyan, kik ebben egy ideig kételkedtek, de a következmények megmutatták, hogy tényleg nagy fordulat állt be a közélet minden terén. Bánffy úgy kormányozta az országot, mint az a kocsis, ki makranczos lovait korbácsütésekkel traktálja és így akarja arra szorítani, hogy a helyes úton maradjanak; Széll Kálmán lazán fogja a gyeplőt, mert tudja, hogy a lovak úgy sem fognak tüskön-bokron átgázolni, ha a sima utat látják maguk előtt s elégnek tartja, hogy a keresztutakon a gyeplőnek egy kis jobbra vagy balra rántásával irányt adjon nekik. De bármily nagyok legyenek e politikának előnyei, természetes, hogy első pillanatra aggodalmat kellett keltenie azokban, kik más politikához voltak szokva. Sokan voltak, kik félve nézték, különösen ha a fogat veszélyesebb pontokra ért, nem fognak-e a lovak, melyeket látszólag senki sem irányított, félre lépni, hogy ezzel a fogatot magukkal rántsák valamely szédületes mélységbe. Pulszky is azokhoz tartozott, a kiknek aggályaik voltak az új kormányrendszer iránt. Egy időre visszavonult a háttérbe és bár továbbra is gyakran lehetett hallani mindég mély és tartalmas fejtegetéseit egyik vagy másik kérdésről, a napi politika aktuális kérdéseiben ritkán foglalt állást.

Beszédei közül, a melyeket az utóbbi időben tartott, kivált kettő volt, melyet kár volna elfelejteni. Az egyik az, melyben a múlt évi költségvetési tárgyalás folyamán a nemzetiségi politikára vonatkozó elveit fejtette ki. Igen mélyreható és számos történelmi példára támaszkodó érvelés alapján arra a következ-

tetésre jutott, hogy az államnak, anélkül hogy önálló nemzeti-ségi területet, nemzetiségi kört vagy nemzetiségi szervezetet elismerne, meg kell engednie, hogy minden nemzetiség ápolhassa kultúráját saját nyelvében is, azon feltétel alatt, hogy ez a kultúra a magyar kultúra kereteibe beilleszkedik és a magyar állameszmével összhangban áll. Ez a magyar kultúra nem oly szűk és nem áll oly alant, — így érvelt Pulszky, — hogy keretében az egyes egyének műveltségének idegen nyelven való gyarapítása lehetetlenség volna. E tekintetben nem is állunk elszigetelten. A német nemzet sohasem emelt kifogást az ellen, hogy kultúrájának egyes részei pl. lengyel nyelven fejlődjenek, feltéve, hogy államellenes irányzatot nem vettek fel. Franciaország nem lát veszélyt abban, hogy a provence-i irodalom önálló fejlődést vesz, hogy a Bretagne-ban a régi kelta irodalmat még buzgón űzik. Angliában senki sem lát angoellenes tendenciát abban, ha a walesi bárdok még ma is saját nyelvükön rendeznek költői versenyeket. De arra is lehet minden európai államban példát találni, hogy egy állam sem viheti nemzeti politikáját azon törekvésig, hogy minden lakója egy nemzetiséghez tartozzék. Corsica francziául érez, bár nyelve az olasz és Franciaország sohasem kísérlette meg, hogy megfossza Corsicát olasz jellegétől. De természetesen ki kell küszöbölni minden kívülről jövő behatást, mely közvetve vagy közvetlenül államellenesen hathatna. Nem szabad megtűrni, hogy idegen államok polgárainkra oly vonzó erőt gyakoroljanak, mely nemzetségeinket eltéríthetné államunk céljaitól és arra bírhatná, hogy inkább más államok céljainak akarjanak szolgálni. Ha Magyarország meg fogja győzni más nemzetségű lakóit arról, hogy itt nálunk gazdaságilag jobban fejlődhetnek, hogy itt tevékenységüknek nagyobb tér nyílik és hogy vallásuk és anyanyelvük ápolása itt nemcsak akadályokba nem ütközik, de ellenkezőleg előmozdításra talál: akkor az országnak nem is kell tartania a nemzetiségi kérdés következményeitől.

A szabadelvűség álláspontját a nemzetiségi kérdéssel szemben alig lehetett volna találóbban jelezni.

Pulszky másik nagy beszédje, mely az utóbbi időben méltó feltűnést keltett, nem nagy elvi kérdések körül forgott. Polemikus ízű beszéd volt ez, a melyet a trónörökös morgonatikus házasságkötéséről folyt vitában tartott. A néppárt egyik kiváló tehetségű tagja, Rakovszky István, e vitában nagy történelmi apparátussal igyekezett kifejteni azt, hogy a morgonatikus

hitvestárs fejedelmi jogokat élvezhet. Körülbástyázta magát régi codexekkel és történelmi munkákkal és egy hosszú sor példát hozott fel a német fejedelmi házak történetének legrejtettebb és legismeretlenebb lapjairól álláspontjának beigazolására. Alig fejezte be beszédjét, máris Pulszky Ágost emelkedett szólásra és saját történelmi ismeretei alapján, emlékezetből rektifikálta az előtte szóló által felhozott pelaákat, megmondván mi a különbség ezen esetek között és a trónörökös házasságkötése között. A hatás frappáns volt. Rakovszky bizonyára nem sejtette, hogy van még kivüle valaki a házban, ki az általa nagy fáradsággal összekeresett eseteket ily alaposan és részletesen ismeri.

Ez utóbbi időben Pulszky megbarátkozott az új rendszerrel. Ugyanazon szellemi processuson ment át, mint sok más politikával foglalkozó ember ez országban. Még az összeférhetlenségi kérdés tárgyalásakor határozottan ellenezte a tervezett és a miniszterelnök által támogatott reformot. Hisz ez volt az utolsó kérdés, mely még a múltban gyökerezett és Pulszky önmagához lett volna hűtlen, ha e törvényjavaslattal szemben más álláspontot foglalt volna el, annál inkább, mivel ennek az álláspontnak bizonyos tekintetben való jogosultságát elfogulatlan ember nem is tagadhatta. Mikor aztán az összeférhetlenségi törvény elintézését nyert és ezzel az utolsó kérdés is eltűnt a múlt örökségéből, melynek helyébe egészen új kérdések léptek, Pulszky ezekkel szemben minden feszélyezettség nélkül foglalt állást és mivel időközben meggyőződött arról is, hogy az új kormánypolitika szelleme nem rejti magában azokat a veszélyeket, a melyektől tartott, semmi sem tarthatta vissza attól, hogy fenntartás nélkül az új rendszer támogatói sorába lépjen. Mielőtt azonban az új rendszernek szolgálatot tehetett volna, elragadta a halál.

A kik Pulszky Ágost politikai működését a maga egészében bírálatuk tárgyává tették, gyakran hibáztatták benne politikai ingadozásait, »szinváltozásait«. Sokan úgy szerették őt odaállítani, mint a tipikus mamelukot, a ki kész minden kormányt védeni, feltéve, hogy a hatalmon van. De a ki pályáját gondosabban figyeli meg, az alig illetheti Pulszky működését ily szemrehányásokkal. Legutolsó nyilvános beszédében, melyet a nyár elején tartott a selmeczbányai választók előtt, ő maga mintegy apologiaszerűen kifejtette az ő »mamelukságának« lélektanát. Reámutatott arra, hogy egy oly férfi, ki az állami étellel tudományosan foglalkozott és az állam exigenciáival tisztában van,

egész természetszerűleg ép oly magas szempontból szemléli a politikai eseményeket, mint a milyen magas szempontból látja azokat a kormány, melyet hivatása emel e magas álláspontra. Ha pedig valaki ép olyan szempontból nézi a dolgokat, mint a kormány és számol nemcsak az elérendő célokkal, de az ezen célok megvalósításának útjában álló akadályokkal is — ép úgy mint a kormánynak kötelessége, ezekkel számolni — akkor természetes, hogy állásfoglalása is ugyanaz, mint a mindenkori kormány álláspontja — feltéve, hogy a kormányok ugyanazon elvi alapon állnak, Kétségekívül van e felfogásában egy kis sophisma, melyet csak az »azonos elvi alap« enyhít, de van sok igazság is benne. Opportunismus ez, de nemes opportunismus a melyet nagyon meg lehet érteni az olyan férfiúban, a ki a dolgokat mintegy történelmi világításban szemléli. Nincs is benne semmi gáncsolni való. A ki magas szempontból vizsgálja a politikai terepet, az látja, hogy egy és ugyanazon cél felé több út is vezet ott, hol a tájékozatlan elme, mely lenn a földön maradván csak egy utat lát. A célokban Pulszky nem tágított, eszményei ugyanazok voltak élte alkonyán, mint akkor, a mikor pályáját megkezdte, de éppen a történelem tanította meg arra, hogy az eszközök és utak rengeteg mennyisége áll rendelkezésre ugyanazon cél elérésére. Ezekben szabadon választhatott. De viszont azt is látta, hogy az egyszer megválasztott úton ki kell tartani, ha az ember visszatérni és időt veszíteni nem akar és hogy gyakorlati politikusnak nem szabad sokat tépelődnie, ha egyszer elhatározta, hogy valamely útra reátér. Ezért, ha egyszer elindult, nem szívesen tért vissza, sőt bátran előre ment még akkor is, mikor társai már gondolkozni kezdtek azon, vajjon helyes úton járnak-e. A politikai problémákhoz ő úgy nyúlt, mint a vegyész valamely érdekes kísérlethez, melyet több módon lehet megkezdeni. Lehet, hogy nem mindég választotta a legegyszerűbb utat e kísérlet keresztülvitelére s lehet, hogy némelykor egyáltalában lehetetlen módon akarta a célt elérni, de céljával mindég tisztában volt és nem vethet árnyékot sem képességeire sem jellemére, ha egymásután különböző módokkal próbálkozott meg egyazon cél érdekében. Bármily éles ítélőképességgel bírt, tévedhetett ítéletében és ha az eredményt tekintjük az ítélet helyessége próbakövének, (a mi nem mindég helyes) tévedt is. Tévedhetett, mert optimista volt és abban hitt, a mit remélt, nem pedig abban, a mitől félt. De ismeretei és tapasztalatai meggyőzték arról, hogy ezen a világon már min-

den eszközzel sikerült célhoz jutni és ő elég ügyességet érzett magában, hogy egyformán ügyesen tudjon bánni minden eszközzel. A fődolog szerinte az volt, hogy az állam hajója célhoz érjen, hogy gőzzel, vitorlával vagy evezőkkel juttatják-e céljához, az meglehetősen közömbös volt szemében.

Kétségkívül volt benne önzés, hatalomra való vágy — hisz ennek van egy igen nemes alakja — és lehet, sőt valószínű, hogy elhatározásaira ez is nagy mértékben gyakorolt befolyást. De még ha tisztán erre is akarnók visszavezetni politikai ingadozásait, nem volna ebben elítélni való. Azok az egyének, kik tisztán a hatalomra való vágytól vezettetik magukat, a kapaszkodók, rendesen azért válnak gyűlöletesekké, mert mindenkivel meg akarnak férni és lehetőleg nem engageálják magukat, hogy bárki, a ki hatalomra jut, magához valóknak találhassa őket. Ezzel a taktikával, a mindenkori meghunyászkodás taktikájával — nálunk is sokan csináltak már carrièret. De éppen ebből a meghunyászkodásból lehetett Pulszky-ban legkevesebbet találni. O minden kérdésnek egész leikével neki ment és mindig bátran megmondta véleményét mindenről, sőt éppen ezzel »rontotta el pályáját« azok szemében, kik az emberi pályát az elért címek és állások magassága szerint mérik meg. Igazán kapaszkodó ember éppen ezt kerülte volna. Pulszky nem azok közé tartozott, kik nehogy színváltozást lehessen rájuk fogni, inkább nem vallanak színt, hanem megmaradnak egy bizonyos, nem definiálható szürkeségben, a melyből csak akkor emelkednek ki, ha valamely szín felvételével közvetlen sikert tudnak elérni, azután pedig elmondják, hogy ők mindég hívek voltak önmagukhoz. A miben ő engedett, az csak a politikai elvek *alkalmazása* volt s ez tényleg lehet sokféle és kell, hogy sokféle legyen, *alapnézete* azonban egyforma maradt: *meggyőződése* volt, még pedig csak *egy* meggyőződése.

Mint parlamenti szónok Pulszky nem tartozott az ünnepi szónokok közé, de mély benyomást tett mindazokra a gondolkodó főkre, kik őt hallották.

Beszédeit az utóbbi időben rendesen a képviselőház jobb oldalának első padjáról tartotta, közvetlenül Deák Ferencz ülése mellett. Nem volt imponáló külseje. Kistermetű ember volt, ruházata mindég kissé hanyag és kissé bő volt, mint az olyan emberé, aki többet ad a kényelemre, mint az eleganciára. Gesztusai sem voltak meggyerőek. Hangja nem volt kellemetlen,

de nem is különösen vonzó, kiejtésében volt pár idegenszerűség, melyet ellenfelei jól tudtak utánozni és gyakran ezzel igyekeztek beszédeinek hatását megrontani, ha érvekkel nem voltak arra képesek. Arczán azonban olyankor, a mikor beszélt, egész rendkívüli egyénisége visszatükröződött. Ennek a hosszúkás és kissé sápadt arcznak különös erőt és egyéniséget adtak apró sötét szemei, melyek örökös tűzben égtek és finom metszésű orra, melyről rendkívüli tetterejét intelligenciáját és bátorságát mintegy le lehetett olvasni. Heves természete meglátszott szellemének minden megnyilatkozásán. Rendesen improvizált s ritkán készült. Ha beszélt, olyan volt, mintha rugókon állna vagy higanyból való volna. Az egész ember csupa harcvágy, tűz és tudás volt. Az az »unnatural dexterity in the combination of words« (természetfölötti ügyesség a szók összeállításában), mely fölött a nagy szónoki tehetségek rendelkeznek, benne is nagy mértékben megvolt. Argumentumai mintegy ösztönszerűen folytak belőle. Ellenfeleit a szó szoros értelmében elárasztotta sarkasmussal, invektívákkal, érvekkel és minden mondatát úgy ki tudta hegyezni, hogy vágásai mindég találtak. Minél inkább tomboltak azok, a kiket támadott, annál tüzesebb lett és sohasem vesztette el a fonalat. Sőt gyakran, ha egy hosszú körmondatot elkezdett és szünni nem akaró zaj és a közbeszólók felé irányított elnöki rendreutasítások szakították meg, a csend helyreállta után ugyanott folytatta a körmondatot, a hol elhagyta. Közbeiktatásokra is válaszolt hosszú parenthesisekben, a hányszor kívánták, de mindég visszatért oda, hol megszakította a fonalat. Ezt az embert nem lehetett kihozni sodrából. Elméje, ítélőképessége hideg maradt akkor is, a mikor az egész ember csupa tűznek látszott.

Beszédeivel mégis ritkán ért el általános nagy hatást. Ennek okait részben talán ott találhatjuk meg, a hol egyetemi előadásai aránylag csekély hatásának okait kerestük: gondolatai mélységében és irányának nehézségében, de talán másban is. Már Demosthenes mondta, hogy nem a nyelv és nem a hang teszi a nagy szónokot, de az, hogy a szónok ugyanazon dolgok iránt érezzen rokon- és ellenszenvet, mint hallgatói. Ez pedig Pulszkyban hiányzott; ő hallgatóságához mindég idegen maradt. E mellett egyénisége annyira önálló volt, hogy önmagától nem simult hallgatói egyéniségéhez, ő maga pedig nem igyekezett hozzájuk simulni és nem törődött azzal, ha olyanokat mondott, ami hallgatóit kellemetlenül érintette.

Aki különben Pulszky politikai működését csak parlamenti beszédeiből ítélte meg, az Pulszkynek a politikusnak, csak egyik oldalát ismerte. Politikus volt ő a képviselőház üléstermén kívül is, főleg a ház folyosóin és a klubban. Rendesen a legelső képviselők közé tartozott, kik a házban megjelentek és alig hiányzott egy ülésen. Az olvasóteremben, melyet legelőször látogatott meg, azonnal megelevenedett az élet, mihelyt oda-került. Egy negyedóra alatt végigfutotta az összes lapokat és ha csak tehette, nézeteit az olvastakról fenhangon is elmondta. Az a szó, hogy: »szamárság« enyhe ítélet volt szájában, de érdemben ítéletei rendesen találók voltak és gyakran csípősek is. Egyszer egy fiatal képviselőből lett főispán, kit szeretetreméltó egyénisége miatt általában kedveltek, főispáni megnyitó beszédében egy kis bakot lőtt, a miért a lapok megtámadták. »Persze, zsörtölődött Pulszky, jó főispánt kerestek és jó tánczost neveztek ki.« Egy más alkalommal figyelmeztették egy francia politikus beszédére, ki Budapestre jött s itt hosszú előadást tartott meglehetősen ismeretes dolgokról. A beszéd szelvében nagyon tetszett. Pulszky átfutotta, aztán fitymálólólag egy Hamlet-idézettel adta vissza: »Nem kell Franciaországból szellemnek idejönnie, hogy ilyeneket meséljen nekünk.« A folyosón, szivarral szájában, rendesen ott lehetett megtalálni, a hol legélénkebb volt a diskurzus, a mi természetes is, mert rendesen ott volt legélénkebb a diskurzus, a hol ő jelen volt. Szóba állt mindenkivel, kivel vitatkozni lehetett és oly hevesen tudta magyarázni nézeteit, hogy az a vita, a melyben ő részt vett, majdnem veszekedésnek látszott. Szerette a politikai pletykát is és szívesen mondogatott tovább egy sikerült *bon mot*-t vagy élczet. Maga is azok közé tartozott, kik szívesebben veszítettek el egy jó barátot, mint egy jó élczet. A folyosón azonban csak olyankor tartózkodott, ha benn az ülésteremben nem történt semmi, a mi érdekelte, különben benmaradt, eleven figyelemmel kísérte a tárgyalásokat és tetszésének mindig élénk módon adott kifejezést. Még az elmúlt országgyűlés utolsó ülésében is, a melyen már betegen jelent meg, nagy figyelemmel kísérte Széll Kálmán miniszterelnöknek, az agrárizmusról mondott beszédjét és az a hangos: »Helyes! Helyes!« a melylyel egy helyen e beszédet félbeszakította, volt az utolsó vélemény, melynek a parlamentben kifejezést adott. Még a miniszterelnök beszéde folyamán rosszul lett, lehajtotta fejét karjára és bár a ház ismét egyszer lázban volt, ő azt a

benyomást tette, mintha semmi sem érdekelné többé. A ki ismerte őt, ebből láthatta, mennyire rosszul volt.

Sokat emlegették halála alkalmával népszerűtlenségét. Igaz, hogy Pulszkyt mindig csak egyesek szerették s hogy általában inkább idegenkedtek tőle. Nem is nagyon törődött ezzel. Egy római caesar azt vallotta jeligéjéül, hogy »gyűlöljenek, de féljenek tőlem«. Pulszky hasonlóan gondolkodott. Nem kívánta, hogy szeressék, de arra törekedett, hogy tekintélyét elismertesse és reakényszerítse a többiekre. Talán igaza volt. A barátság olyan mint a tokaji bor: mindenütt olcsón kapható, de sehol sem valódi. Ez nem kellett neki. Nem volt benne semmi affectáció, semmi közönséges hiúság. Nem kívánta meg, hogy neki hízelegjenek, de nem is fogott rajta, ha hízelegtek neki. Ha megpróbálta valaki, hamar lerázta nyakáról. A büszkeségnek az a sajátságos neme volt meg benne, a mely a dicséretet föl nem veszi, de nem törődik a kritikával sem, abból indulván ki, hogy ha az egyik a másikat lebírálja, ennek mindég két oka lehet, vagy az egyik a »szamár«, vagy a *másik*, már pedig neki sohasem volt oka, magáról a kedvezőtlenebb esetet feltételezni. Nem is tartotta szükségesnek a népszerűséget, hanem azt hitte, hogy saját erejével és súlyával is el fog jutni oda, hová jutni akart. Talán csalódott, hisz minél könnyebb és üresebb valaki annál jobban viszik az élet hullámai, de ő ezzel nem törődött és büszkeségének engedményeket nem tett soha. Talált rá sok tekintetben az a vers, a melyet Lord Lytton Anglia egykori híres államférfiáról, Lord Russel-ről írt:

*How formed to lead, if not too proud to please.
His fame would fire you, but his manners freeze,
Like or dislike, he does not care a jot;
He wants your votes, but your affections not.*)*

Fokozta Pulszky népszerűtlenségét, hogy igen tudott haragudni is és hogy ilyenkor kevés kíméletet tanúsított, miáltal sok ellenséget szerzett magának, kik gyakran kevésbé gyorsan békültek ki vele, mint ő velük. A mi pedig a nagy tömeget illeti, benn a Házban és a Házon kívül, ez Pulszkyt meg sem értette s ezekkel szemben bátran azzal vigasztalódhatott, hogy Barbarus hic ego sum, quia non intelligor ulli.

*) Mennyire vezetésre van teremtve, ha nem volna túlbüszke arra, hogy tetszeni akarjon. Híre lelkesítene, de modora fagyaszt. Tetszéssel vagy nem tetszéssel fityinget sem törődik. Szavazataid kellenek neki s nem vonzalmad.

A magánéletben igen jó ember volt, de jósága nem lágy-ságban és gyöngédségben nyilatkozott meg. Az érzelgősséget minden formájában szívből gyűlölte. Irodalmi hajlamaiban is hasonló volt; utált mindent, a mi szentimentális s jellemző rá, hogy újabban sokra becsülte Kiplinget. Munkabírása csodálatra-méltó volt. Mindent olvasott, ami keze ügyébe esett, mindenről tájékozva volt, mindent látott, mindent hallott, a mellett beszé-deket tartott a parlamentben, törvényjavaslatokat tanulmányozott végig a leggondosabb alaposággal, előadói jelentéseket írt s a gyakorlati közgazdaság terén szerzett érdemeket.

A társaságot, szórakozást nem nagyon szerette és szabad idejét legszívesebben csak a pártklubban töltötte, politikusok közt. A kinek a munka szórakozás, annak rendesen a szórako-zás munka. Különben is nem sok igénye volt. Mikor a tavasz-szal párbajvétség miatt öt napot fogházban kellett töltenie, nem engedte meg, hogy jobb ágyneműt hozzanak neki. Azt mondta: »Keményebb ágyakon is háltam Boszniában«.

Hogy mily kevés kényelemre és pihenésre volt szüksége, az legjobban kitűnt egy-egy választási kortesútja alkalmával. Ilyenkor szívbaja s rheumatismusa daczára éjszakákat töltött ébren, nappal pedig órákhosszant rossz paraszt-szekereken dö-czögött végig választókerületében s beszédeket mondott, ban-kettezett, tósztozott, a mint kívánták tőle. De rendes időkben is egymaga annyit dolgozott, mint három ember.

Korán veszítettük el. Korán azért, mert még sokat tehe-tett volna és mert még nagy szükség lett volna rá, korán azért, mert az ország még nem jutalmazta kellőleg érdemeit. Csodá-latos és szomorú, hogy ez az ember, kit a Magyar Tudomá-nyos Akadémia képviselője a ravatalnál Magyarország újabb generációja legkiválóbb elméjének nevezett el, az akadémiá-ban csak a levelező-tagságig vitte; hogy az az ember, kit most holta után állandóan Szilágyival együtt emlegetnek, a politiká-ban csak az államtitkárságot tudta elérni. Nem reá nézve szo-morú ez. Az Akadémia rendes tagsága nem emelte volna ér-tékét; — ő emelte volna az Akadémia díszét. Minisztersége csak arra adott volna alkalmat neki, hogy tehetségeit mind-nyájunk érdekében érvényesítse. Ő talán vágyakozott műkö-dése elismerésének e külső jeleire, de valójában neki címre

és rangra oly kevésbé volt szüksége, mint a hogy nincs szüksége a színanak veretre, hogy becsben tartsuk. Ő neki nem kellett semmi, mi hírére emelte volna, nekünk lett volna szükségünk arra, hogy ő a mienket emelje. Ő nem nyerhetett volna már sokat, de mi sokat nyerhettünk volna tőle.

S ezért méltán gyászolunk.

Dr. Gratz Gusztáv.